

ZRÍNYI LUCANUS-OLVASATA

Zrínyi Miklós műveinek ihletői, forrásai közt a klasszikusnak számító forrásokon (Vergilius, Tasso) kívül számon szokták tartani Lucanust, a római ezüstkor legjelentősebb eposzíróját is, de elmaradt annak alapos vizsgálata, hogy Lucanus költői műve milyen hatást tett Zrínyire. Végképp nem esett szó arról, hogy Zrínyi olvasata miképp illeszkedik be a 17. század Lucanus-értelmezései közé, mennyiben egyedi és hol találunk olyan pontokat, amelyeknél a kortárs befogadási mintákhoz csatlakozik, és amelyek költészetfelfogásának néhány elemét is megmutatják.

A Zrínyi-könyvtár katalógusa szerint a költőnek két Lucanus-kiadása is volt, mindkettő egy-egy nevezetes kiadás sokadik átdolgozott változata és utánnomása: az egyik Verulanus 15. századi kiadásának 1539. évi leideni lenyomata,¹ a másik pedig a 17. század eleji Hugo Grotius-féle kiadás Thomas Farnabius által kommentált változata 1658-ból.² Az 1539. évi kiadás Zrínyi-példánya a lapszélén több helyen vízszintes ceruzavonalakkal van bejelölve.³

Hogy ezek Zrínyiéi-e, eddig nem döntötte el a kutatás, mindenesetre a könyvtár katalógusának modern kiadása nem veszi fel a megjelölt Lucanus-helyeket. Bizonyos azonban, hogy e vonalak Zrínyitől származnak, mert ha összevetjük a megjelölt részeket a Zrínyi által műveiben felhasznált Lucanus-szövegrészekkel, kizárólagos egyezéseket találunk. Így a *Mátyás-elmélgedésekből* a „Bella geri placuit nullos habitura triumphos”⁴ (Luc. I, 12) idézetsora, a „Sub iuga iam Seres”⁵ (Luc. I, 19–20), a „Pars mundi mihi”⁶ (Luc. II, 583–584), a „Macedon fines”⁷ (Luc. X, 28–46), a „Mors ultima poena est”⁸ (Luc. VIII, 395–396) kezdetű sorok mind meg vannak jelölve Zrínyi példányában. Ha-

¹ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1991, 269, tételszáma 278 (BZ 226).

² Uo., tételszáma 277. A kötet a *Pharsalián* kívül tartalmazta a korban Lucanusnak tulajdonított Nero-dicsőítő Calpurnius Siculus-eklogát, Petroniusnak a lucanusi eposzfelfogással vitatkozó *Bellum civilejét* (*Sat.* 118–125), valamint az angol Thomas Maius *Pharsalia*-befejezését hét énekben. Ez a példány hiányzik a Zágrábban őrzött Zrínyi-könyvek közül, de kései kiadási éve miatt (1658) az esetleg benne levő jegyzetek nem jöhetnek számításba a Zrínyi-művek többségénél.

³ A zágrábi Lucanus-példányt még Szörényi László jegyzetelte ki a 80-as években, így köszönet illeti őt jegyzetelésének átengedéséért.

⁴ ZRÍNYI Miklós *Próza művei*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, 1985 (a továbbiakban: ZP), 196.

⁵ ZP, 197.

⁶ ZP, 201.

⁷ ZP, 202.

⁸ ZP, 203.

sonlóképpen az *Áfium* „Dedecori est fortuna prior”⁹ (Luc. VIII, 31); s a *Szigeti veszedelem* „Mindenben árt a késődelemség”-ének (II, 1) latinja, a „Semper nocuit differre paratis” (Luc. I, 281) is. Az *Áfiumban* található két másodlagos Lucanus-idézet,¹⁰ de ezek közül az egyiket maga is megjelölte („Fatis accede deisque...”, Luc. VIII, 486–487) Lucanus olvasása közben. Egyetlen hely van, amelyet nem jelöl saját példányában, ugyanakkor idézi egyik levelében: Ruchich János zágrábi alispánnak írja, hogy „Num itaque impietatis arguerer si dicerem illud Lucani: Hoc placet, o superi, cum vobis perdere cuncta propositum est, nostris erroribus addere crimen?”¹¹ Feltűnő viszont, hogy ez a levél is 1658-ból való, még hozzá decemberből, miután már a Lucanusból alaposan szemelgető *Mátyás-elmélgedések* is elkészült, és mikor Zrínyi a mára elveszett, 1658-as kiadású Lucanus-kötetét beszerezhetette.¹²

Akadnak ezeken kívül is Lucanusra utaló jelek Zrínyinél, de mivel ezeket Zrínyi nem jelölte be példányában, óvatosabban kell kezelni őket, hiszen jórészt epikai közhelyekkel állunk szemben. Akár Lucanus előtti (Homérosz, Vergilius), akár Lucanus utáni költők (elsősorban Tasso) közvetíthették az adott locus communist Zrínyinek. Már Kovács Sándor Iván is megemlítette, hogy a *Szigeti veszedelem* epikai előzményei között számon kell ugyan tartanunk a *Pharsaliát* is, de a két eposz összevetése öncélúnak bizonyulna, hiszen ugyanazt az epikai trópus- és figurakincset használják, és így Zrínyi közvetlen forrása szinte megállapíthatatlan, vagy ha sejthető is, akkor valószínűleg nem Lucanus az.¹³ Ennek alátámasztására már Kovács Sándor Iván hozott egy példát, hasonlólt idézhetünk a *Szigeti veszedelem* XV. énekéből:

És ily szörnyen fénlík cometa magasbul:
Ez nagy országokra kár nélkül nem fordul,
Szörnyű jüvendőket hordoz hatalombul. (XV, 56)

Lucanusnál is azonosak a comete, azaz az üstökös következményei:

Ignota obscurae viderunt sidera noctes
Ardentemque polum flammis caeloque volantes

⁹ ZP, 215.

¹⁰ ZP, 228, 432.

¹¹ „Vajon tiszteletlenséggel vádolnának, ha Lucanust idézném”; az idézett sor Luc. VII, 58. ZRÍNYI Miklós *Levelei*, kiad. MARKÓ Árpád, Bp., 1951.

¹² Kovács Sándor Iván figyelmeztetett rá, hogy mikor Zrínyi az *Attila*-epigrammában azt mondja, hogy „Uer katharaktákat árasztottam”, szintén Lucanusra utal vissza, ám ebben közvetlen forrása Smetius *Verstana* lehetett (Zrínyi-könyvtári tételszáma 363). Smetius verstana abból áll, hogy az antik költészet összes szóelőfordulására metrikus szöveggörnyezetből hoz példát, és a cataracta szóra éppen Lucanustól idéz egy sort (X, 318), hiszen a szó a klasszikus költészetben másnál elő se fordul versben. Lásd Henricus SMETIUS, *Prosodia*, Francofurti, 1633¹⁴, 80. Smetius hazai elterjedtségéről lásd BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, Bp., 1971, 23.

¹³ KOVÁCS Sándor Iván, *Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó...* = Uő., *Zrínyi-tanulmányok*, Bp., 1979, 96.

*Obliquas per inane faces crinemque timendi
Sideris et terris mutantem regna cometen.* (I, 525–529)¹⁴

De ha utánanéznünk az üstökösök nagyszámú epikai előfordulásának, megtaláljuk, hogy a lucanusí országok sorsát eldöntő (*regna mutantem*) üstökösöt először Silius Italicus veszi át tőle (*Pun.* I, 461), míg a párhuzamos „üstökőshagyomány”, mely Vergiliusnál (*Aen.* X, 272) szerepel először (?) és többen folytatják (Avien. *Arat.* 594, Claud. *rapt. Pros.* I, 233, Silius *Pun.* VIII, 637), eredetileg Arisztotelészről származik és elsősorban az üstökös által okozott rendhagyó időjárásbeli változásokkal foglalkozik.¹⁵ Csonka Ferenc¹⁶ ezt a helyet Taurinus *Stauromachiájából* eredeztetné (*Staur.* I, 44–48), amit persze szintén nem lehet kizárni, de Taurinushoz is valószínűleg Pontanótól került át a toposz.¹⁷ Nyilván a „süvítő szél erősségű kiáltás” toposzát sem Lucanus írja le egyedül:

*...It tantus ad aethera clamor
Quantus, piniferae Boreas cum Thracius Ossa
Rupibus incubuit, curvato robore pressae
Fit sonus aut rursus redeuntis in aethera silvae.* (I, 388–391)¹⁸

Ez Zrínyinél a következőképp szerepel:

*Mint mikor az főlészél Késmárkbul kiszakad,
Ama sűrű fenyős erdő közben akad,
Támaszt zugást nagyot, nem reked s nem lankad,
Hajol előtte lágy, és kemény ág szakad.* (V, 37)

A prózai művekkel, levelekkel kapcsolatban persze más a helyzet, ott Zrínyi pontos forráshelyet ad, s így nem arra kell figyelnünk, hogy honnan veszi át Zrínyi az idézetet, hanem arra, hogy miként teszi azt, mi az átemelt szöveg eredeti kontextusa, és milyenbe kerül át. Zrínyi a prózai műveibe betoldott idézetek nagy többségénél megadja a forrást, Lucanust; és ha pontos ének- és versszámot nem is ad, ez mégis arra utal, hogy nemcsak

¹⁴ „Vár kiki még gonoszabb sorsot, mivel isteni bosszu / Földet, tengereket, levegőt megtöltte csudákkal. / Éj idején soha nem látott csillagzatok égtek, / A menybolt lánggal lobogott; a légürön által / Száguldó fáklyák kanyarogtanak; – üstöke látszott / Szörnyű lövöldékek, birodalmakat a mi megingat.” (A lábjegyzetekben adott fordítások Baksai Sándoréi.)

¹⁵ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, „Csillag esik, föld reng...” = Uő., *Humanizmus és nemzeti irodalom*, Bp., 1965, 35–46.

¹⁶ CSONKA Ferenc, *A Stauromachia utóélete a magyar szépirodalomban* = *Klaniczay-émlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 164. Hasonlóképp, mikor Csonka Taurinustól (V, 273) eredezteti a *Szigeti veszedelem* „Fegyvert! fegyvert!” (VI, 50) csatakiáltását, akkor ezt nem zárhatjuk ki, de egyszerűbb Horatiusra (*Od.* I, 35, 15) vagy Ovidiusra gondolni (*Met.* XII, 241).

¹⁷ CSÁSZÁR Zoltán, *A Stauromachia antik és humanista forrásai*, Bp., 1937, 5.

¹⁸ „Oly nagy üvöltéssel, mint thrax Boreas, mikor Ossa / Fenyves szirteinek neki dőlván, légből a földig / Hajladozó erdők megalázott fái suhognak.”

maga a leírt idézet volt számára fontos, hanem az idézet eredeti kontextusa saját szövegének előképétül, mondhatni tipologikus prefigurációjául szolgált. Hogy mennyire lényeges volt számára az eredeti szövegkörnyezet, bizonyítja az, hogy modern államrezon olvasmányaiából a klasszikus szöveghelyeket mindig visszakériste. Példaként szolgál erre az *Áfium* két helye: az egyikről, ahol közvetlen forrása, Busbequius, Sallustius idézi, még Ferenczi állapította meg a forrással összevetve, hogy a fejezetszám megadásához vissza kellett keresnie az eredetiben.¹⁹ Az *Áfium* egy másik helyén viszont épp Lucanust idézi: „quaerunt gentem cum qua cadant”²⁰ – mondja, és Ferenczitől tudjuk,²¹ hogy forrásában, Mathias Bernegger *Quaestiones miscellaneae*jában a „quaerunt cum qua cadant” forma szerepel, tehát a „gentem” betoldásához ki kellett keresni az eredeti lucanusi sort, a „quaerit Cum qua gente cadat”-ot (VIII, 504–505).

De a Lucanus-élmény nem elsősorban a szövegátvételek felszínén jelentkezik a kortársak között sem. A Lucanus 16–17. századi fogadtatásáról írott számtalan tanulmány maga is tanúsítja költőnk közkedveltségét. H. Dörrie nyomán²² a befogadás és az áthasonítás két fő területét úgy határozhatjuk meg, hogy egyrészt „költői értékei” hatottak, érte ezen eposzának nyelvi, stiláris felfogását, másrészt tartalmi oldala, témája, a polgárháborúról vallott politikai állásfoglalása. Stiláris szempontból már Dantét lenyűgözte pátoszformuláival, lapidáris fogalmazásával, nyelvi paradoxonaival és a szélsőséges fokozásokkal.²³ A pátosz a lucanusi nyelvezet legfőbb sajátossága volt a 16–17. század olvasói számára is; az egész barokk érára érvényes lehet Gundolf állítása,²⁴ hogy Lucanus jobban hatott pátoszával, mint republikánusságával. Tömörsege is fogalomná vált ebben a két században, és ez legjobban a fordításokból érezhető ki, hiszen fordítói már törekedtek Lucanus nyelvezetének stiláris követésére is. Tasso, aki a *Gerusalemében*, főként a XIII. és XVIII. énekben, sűrűn vesz át tőle leírásokat, két sorban fordítja le Lucanus két hexameterét:²⁵

Quod strident ululantque ferae, quod sibilat anguis;
Exprimit et planctus inlisae cautibus undae (Luc. VI, 690–691)²⁶

[Come] e 'l pianto d'onda, che fra scogli geme,
Come rugge il leon, fischia il serpente (G. L. XIII, 21)

¹⁹ ZP, 215, 417; FERENCZI Zoltán, *Még egyszer Zrínyi és Busbequius*, AkÉrt, 1918, 101.

²⁰ ZP, 228.

²¹ ZP, 432.

²² H. DÖRRIE, *Lukan in der Kritik des 16. und 17. Jahrhunderts = Classical Influences on European Culture A. D. 1500–1700*, ed. R. R. BOLGAR, Cambridge, 1976, 163.

²³ E. FRÄNKEL, *Lucan als Mittler des antiken Pathos = Lukan*, Hrsg. W. RUTZ, Darmstadt, 1970, 15–50, főleg 24–31, Dantéről 42–50.

²⁴ Fr. GUNDOLF, *Cäsar: Geschichte seines Ruhms*, Berlin, 1924, 33.

²⁵ Hector PARATORE, *De Lucano et Torquato Tasso*, Latinitas, 19(1971), 11.

²⁶ „Mint fenevad vijjog, mint kígyó nyelve süvöltöz; / Majd hallasz köveken megtört hullám zokogását.”

A teljes Lucanus-fordítások is igyekeznek követni e tömörséget, ezért Brébeuf 1670. évi francia fordítása sűrűsége miatt meg is kapja a „Lucano lucanior” címet, Seckendorff 1695-ös németje pedig szinte érthetetlen, olyannyira törekedett Lucanus zsúfolt nyelvezetét megőrizni.²⁷ (Hasonlóan szerencsétlen sorsúak a 19. század magyar Lucanus-fordításai is, ugyanebből az okból.²⁸)

Zrínyi egy helyütt fordított Lucanustól egészen pontosan, a „Coelo tegitur, qui non habet urnam” esetében, azaz a „Befed ez a kék ég” epigrammában, s ezt Lucanushoz vagy Tassóhoz méltó tömörséggel oldotta meg, épp egy sorral magyarítva a lucanusi hexametert. De ezt a paradoxikus szentenciát ő továbbgondolta, kifejtette, megtoldotta három sorral, és ez a továbbgondolás a *Vitéz hadnagy* szentenciamagyarázó aforizmáihoz közelíti a verset. Pusztán érdekes párhuzamként közöljük, hogy Seckendorff német fordítása is azáltal tudta megőrizni tömörségét, hogy kiadása elejére lucanusi szentenciamagyarázatokat illesztett, és a barokk interpretáló hajlamot ottani diskurzusaiban élte ki.²⁹

Lucanust szentenciázó stílusa a kor egyik kedvenc műfajában, az emblematikában is kedveltté tette. Bár az emlémaszövegek slágerlistáján egyértelműen Ovidius vezet, néha felbukkan egy-egy Lucanus-idézet is.³⁰ Különösen érdekes, hogy egy Domenico Gamberti nevű olasz emblemista 1659-ben, Francesco d’Este temetésére készült emblémasorozatában (*Trionfi della Morte*) épp a lucanusi *Coelo tegitur qui non habet urnam*ot megelőző sorból használja fel a „Liberata Fortunae mors est” félsort mottóként³¹ (Zrínyi is bejelölte egy vonással). Az olvasót paradoxonjaival gondolkodásra készítő Lucanus³² pedig szintén a barokk olvasó kedvére lehetett, és a Zrínyinél megfigyelhető paradoxikus megfogalmazásokban is feltételezhető a hatása (pl. „Török, megállani szavát, tartja bűnnek”, II, 57; és ezzel rokon az *Aeneis*ből származó, ott még szinte egyedülálló *Una salus victis...* Zrínyi-féle fordítása: *SzV* III, 90³³). A lucanusi nyelvezet nagyszerűsége, a korszak esztétikájának értelmében vett fensége és a cselekmény történeti tragikumuma együttesen kitűnő alapot szolgáltattak tragédiák sora számára, gondoljunk csak a 17. századi Pompeius-tragédiákra (Corneille, G. Chapman, Ch. Chaulmer).

És ezzel máris a másik fő értelmezési vonulat, Lucanus politikai állásfoglalásának kérdésénél vagyunk. A 16. században a *Pharsalia* alapvető erkölcsi problémája a polgárháború jelensége volt, ennek véres és vérfagyasztó lucanusi ábrázolása ihlette utánzásra a polgárháborús eposzok szerzőit (pl. Angliában Drayton, S. Daniel³⁴), és ebbe a sorba

²⁷ W. FISCHLI, *Studien zum Fortleben Lucans Pharsalia*, Zürich, 1943/44, 72–73.

²⁸ KOVÁCS, *i. m.*, 97–101.

²⁹ FISCHLI, *i. m.*, 75.

³⁰ Pl. A. HENKEL, A. SCHÖNE, *Emblemata*, Stuttgart, 1967, 1465–1466. jelzet (Luc. V, 257).

³¹ G. KIRCHNER, *Fortuna in Dichtung und Emblematik des Barock*, Stuttgart, 1970, 94.

³² Vö. S. F. BONNER, *Lucan and the Declamation Schools*, *American Journal for Philology*, 87(1966), 257–283; E. LEFEVRE, *Die Bedeutung des Paradoxen in der römischen Literatur der frühen Kaiserzeit*, *Poetica*, 3(1970), 59–82.

³³ Egyébként is Zrínyi egyik kedvenc Vergilius-sentenciája: lásd *ZP*, 140, 350.

³⁴ Michael von ALBRECHT, *Geschichte der römischen Literatur*, 1992, II, 735. Lásd még Maria CY-TOWSKA, *Lucain en Pologne*, *Eos*, 60(1972), 137–148, különösen 141–142, ahol a 17. századi Lucanus-

illeszkedik Taurinus és Schesaeus Lucanus-imitáló eposza is. A hangsúly a 17. században átkerül arra, hogy miként lehet a *Pharsalia* súlyos tyrannusellenes szavait az abszolútizmus századában kimagyarázni, enyhíteni. Az eposz egyértelműen szembeállítja a jogtipró Caesart és a köztársaságot megőrizni akaró Pompeiust, aki mellett az eposz etikai etalonja, utcai Cato is ott áll. Volt, ahol persze nem kellett szépíteni a dolgon, így Grotius a szöveg kiadójaként szabadon dicsérhette a *phileleutheros, aristokratikos, miso-tyrannos* (szabadságszerető, nemes, zsarnokgyűlölő) szerzőt németalföldijeinek („dignus est, quem mei Batavi legant”).³⁵ De Európa királyok uralta részeiben egy dolgot lehetett tenni: hogy erről nem vettek tudomást. A köztársasági megfogalmazások veszélyét persze érezték, nem véletlenül vétette ki az *ad usum Delphini* sorozatból Lucanust XIV. Lajos, és került ki a jezsuiták tananyagából is, központi intézkedésre. Mégis a *Pharsaliát* imitáló eposzok, a belőle merítő szövegek, bármennyire paradox módon is, Caesar alakját pozitív hősként vették át. Erre jó példa Tassónak az a jelenete (XVIII. ének), mikor Rinaldo kivágatja katonáival egy szent, de pogány berek fáit. A katonák rettegnek, de Rinaldo cselekedete istenes voltának biztos tudatában maga áll neki a fák ritkításának. A jelenet érdekessége az, hogy az egész berekleírás és a katonák húzódozása Lucanustól származik,³⁶ a III. énekből (III, 399–452). Ott Caesar Massilia, azaz Marseille ostromához vágatná ki egy lucus, azaz szent berek fáit, majd mikor katonái erre nem hajlandóak, maga fog hozzá, de a fákkal együtt Lucanus szemében a régi római religió kötöttségeit is felaprítja. Tasso tehát a jelenetet épp ellentétes előjelű kontextusban használta fel, és a szentségtörő Caesar példázatát a jámbor Rinaldo sajátjává tette. Hasonló jelenségre Zrínyinél is utalhatunk: nem pusztán arra gondolunk, hogy már a *Vitéz hadnagyban* Caesar jellemét megrajzolva³⁷ a *Mátyás-elmélekedések* érenykatalógusát előlegezi meg,³⁸ hiszen Caesar az államrezon-irodalomban egyértelműen az uomo virtuoso mintaképe (persze kisebb hibákkal, ami szinte elkerülhetetlen). Caesar jellemrajzához ebben a szerepben nyilván nem is járulhatott hozzá Lucanus szentségtörő, istentelen Caesarja. Annál meglepőbb viszont, hogy Zrínyi lapszéli jegyzeteiben több helyen is kiemeli Lucanus Caesart hybrisszel vádoló sorait, melyek saját machiavellista érenyszótárában pozitív tulajdonságokká válnak (pl. Luc. I, 143–145: Sed non in Caesare tantum Nomen erat nec fama ducis, sed nescia virtus Stare loco, *solusque pudor non vincere bello*, vagy Luc. I, 150: gaudensque viam fecisse ruina [Caesar], ami egyúttal paradoxon is). Azon kevés Lucanus-helyből is, melyek Pompeius elbizakodottságát emelik ki, Zrínyi kiválasztja az egyik legfeltűnőbbet (Luc. I, 583–584: Pars mundi mihi nulla vacat, sed tota tenetur Terra meis, quocumque iacet sub sole, tropaeis – dicsekszik Pompeius), és beilleszti a *Mátyás-*

imitáló lengyel eposzokat sorolja fel, melyek közül néhányat Zrínyi lengyel párhuzamának szokás tekinteni (pl. Potocki, Twardowski).

³⁵ L. PAOLETTI, *La fortuna di Lucano dal Medioevo al Romanticismo*, Atene e Roma, 7(1962), 150.

³⁶ PARATORE, *i. m.*, 18.

³⁷ ZP, 109–110.

³⁸ És egyúttal dédapjiát, akinek már Szikszai Hellopoeus Bálint a példaképévé tette Caesart: „Intrepidus mortem oppertior saevique timenda Caesaris exemplo spernere iussa placet.” SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint, *Zrinus de se ad proceres Ungariae*, 37–38. Idézi CSONKA, *i. m.*, 155.

elogiumba: „Mátyás király halála előtt csaknem az egész Ázsia és Európabeli fejedelmektől vala követség nála, kik mind barátságot és békeséget kérének tőle, ugy annyira, hogy ő is mondhatja vala, az mit Lucanus Pompejusról írt vala.”³⁹ Majd következik a fenti Lucanus-idézet. Meg kell jegyezni, hogy a *Szigeti veszedelemben* egy helyen a kontextusok is pontosan megfelelnek egymásnak: mikor a II. ének elején Arszlán azt gondolja, hogy „mindenben árt késődelemség” (II, 1), pontos alakpárja Caesar katonájának, Curiónak, aki az egész polgárháborút indítja el ezzel a mondattal: „Tolle moras, semper nocuit differre paratis” (I, 281, Zrínyi be is jelöli). Később kínhalállal bűnhődik ezért, ahogy Arszlán is, tehát az álnok harckezdők mindig meglakolnak. Egyébként az eredeti helyzetet kifordító imitáció nem volt különleges a társzművészetekben sem: Brébeuf francia Lucanus-fordításának rézmetszetes illusztrációi (1670-ből, tehát a Napkirály alatt) Caesar-pártiak,⁴⁰ a szövegtől teljesen elszakadva, holott maga a fordító előszavában mentegeti Lucanust császárelenességéért,⁴¹ tehát a metsző (illetve nyilván az őt megbízó kiadó) és Brébeuf is másképp hallotta az eposz politikai kicsengését. A jelenségnek persze van magyarázata, méghozzá az, hogy Caesar mint hérosz, tulajdonságainak összes felhalmozott toposzával⁴² jól beleillik az erényes, virtuoso hősök közé, mint zsarnok azonban örökké gyűlöletes politikai szempontból. Egy etikai és egy politikai gondolatkör ütközik egymással és a feszültséget csak a reneszánszban képes levezetni a „jó zsarnok” ideologikus, tudatosan vállalt elfogadása. Közismert, hogy Lucanus Caesar-ábrázolásának egyik legvitathatóbb pontja az elmúlt majd kétezer évben épp ennek a csak ideologikusan megragadható feszültségnek az egyoldalú, Pompeius-párti bemutatásából származott, hiszen ezt az ideológiát Lucanus sztoikus eszmei háttere nem biztosíthatta.

Az előbb emlegetett Sándor-hagyomány kapcsán feltehetünk még egy kérdést a *Szigeti veszedelemmel* kapcsolatban. Az eposz kezdetén (I, 28–31) miért épp Allectónak, egy hírnöknek kell a harcra rávennie Szulimánt? Miért nem például a Sándor-hagyomány népszerű „vágy szállta meg a lelkét”, „cupido invasit animum”⁴³ szerepel Szulimánnal is? Egy eposztól független, szervetlen választ persze rögtön adhatunk: isteni hírnökök szerepeltetése valószínűleg már Homérosz korában is epikus közhely volt. Gondolhatunk azonban arra is, hogy mivel az eposzban magyarok és törökök Istene egyazon Isten,⁴⁴ és Isten maga nem csalja meg a teremtményeit, ezért kell a túlvilági rossz szférájából kül-

³⁹ ZP, 201.

⁴⁰ R. A. TUCKER, *Lucan and the French Revolution: The Bellum Civile as a Political Mirror*, ClassPhil, 66(1971), 6–16.

⁴¹ FISCHLI, i. m., 58.

⁴² Zrínyi, ahogy Lucanus is, kapcsolódik ahhoz az epikai történetmondó-szókincshez, melyet Sándor-hagyománynak szoktak nevezni, és átszövi az egész ó-, közép- és újkori történetírást. Lucanus kapcsolódásáról lásd W. RUTZ, *Lucan und die Rhetorik = Lucan: Entretiens*, Fondation Hardt, 15, 197, 236; BORZSÁK István, *A lucanusi Pharsalia viharjelenete* = Uő., *Dragma*, Bp., 1994, 184, 187, általában 54–59. Zrínyinél ez pl. a *celeritas* virtusában jelenik meg, lásd ZP, 131. Mátyást már az egykorú propaganda is kapcsolta a Sándor-hagyományhoz: lásd VAYER Lajos, *Corvinus és Alexandrosz*, Művészettörténeti Értesítő, 24(1975), 25–36.

⁴³ BORZSÁK, i. m., 54.

⁴⁴ Ezt KIRÁLY Erzsébet nemrég alaposan kifejtette: *Tasso és Zrínyi*, Bp., 1989, 41.

denie Allectót (és őt is csak Mihály arkangyal közvetítésével), akinek a tanácsa Szulimán számára végül hamisnak bizonyul.

A hírnökök és angyalok küldésének azonban – úgy tűnik – egyébként is szilárd rituáléja alakult ki. Arany János már jelentőséget tulajdonított annak, hogy míg Tassónál Goffredót Gabriele arkangyal szólítja fel a keresztes hadjáratra az Úr megbízásából, a *Szigeti veszedelemben* Mihály arkangyalt hívja magához az Isten: Zrínyi a sokkal vitézebb Mihályt választja.⁴⁵ Azt is mérlegelni lehet azonban, hogy más szempontok vezették eposzszerzőinket: a *Gerusalemében* Gabrielét keresztényekhez küldi a világ Ura, és külön hangsúlyt kap, hogy ő csak második az angyalok közt (il Re del mondo / chiama a se da gli angelici splendori / Gabriel, che ne' primi era secondo. I, 11). Viszont mikor a gonosz démonokat, az avernusi sereget kell hazaparancsolni, már Michelét küldi az Úr (IX, 58–60.). Zrínyinél talán ehhez hasonló szándékosság fedezhető fel abban, hogy Mihálynak a föld alá kell indulnia, „Röpiüle mindaddig és nem nyugovék, Míg Alecot pokolban nem találá meg”, Gábiel viszont Zrínyihez indul a XV. énekben, hogy megdicsőülését hírül vigye és lelki bizonyosságot nyújtson számára az utolsó harc előtt („Azért vidámits meg emberi szüvedet, / Duplázd meg utolján nagy vitézségedet”, XV, 44), és harcba nem is kell bocsátkoznia, csak fenyegetően meglendíti pallosát (XV, 49). Goffredóhoz viszont a győzelmet érkezik bejelenteni a erőskarú Michele arkangyal három körre osztott égi seregével (XVIII, 92–96), hogy segítsék a vár ostromát. Mihály arkangyal a keresztény hagyományban gyakran szerepel úgy, mint a hithű hadak segítője és a hívő ember védője a Sátánnal szemben a halál órájában – ennek háttérében természetesen az áll, hogy a Jelenések könyvében a Sárkánnyal harcol, letaszítja őt az égből (Apok. 12, 7–9); és már az Ószövetségben is ő vitázott a Sátánnal Mózes holtteste felett (Judit 9).⁴⁶ Így érthető, hogy ő visz segítséget Goffredónak, és Zrínyinél őt küldi Isten tárgyalni a Pokolba. A várvédő Zrínyit viszont nem kell megvédeni a Sátántól a hősi halál pillanatában, hisz már itt a földön „ihon az Istennek az ő koronája” (XV, 41), s Tasso Goffredója se küzd az Alvilággal az eposz elején, helyzetük sokkal inkább hasonlít az Annunciáció archetípusához. Ez Gábiel alá tartozik már, aki Zakariásnak Keresztelő Szent János, Szűz Máriának Jézus születését jelenti be (Lk 1, 11; 1, 26), általában az isteni vigasz hírvivőjeként szokott felbukkanni,⁴⁷ bár szokott békés attribútumait, az ékes tiarát, a sokszinű szárnyakat, a jogart és a liliumot pallosra kell cserélnie az eposzi méltóság kedvéért (SzV XV, 39).

Ezzel a kitérével pusztán azt szeretnénk bemutatni, mekkora fontossága van a Zrínyi által közvetített korabeli magyar és európai gondolatvilágban a teodicea kérdésének, és az isteni igazságosság az eposz egészen kis részleteiben is befolyásolhatta Zrínyit a cselekmény alakításában.⁴⁸ Zrínyi azonban közvetlenül is nyilatkozik az evilági rossz lehet-

⁴⁵ ARANY János, *Zrínyi és Tasso* = A. J. *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, X, Bp., 1960, 340.

⁴⁶ *The Oxford Dictionary of Christian Church*, 1974, Michael the Archangel címszó.

⁴⁷ *Uo.*, Gabriel the Archangel címszó.

⁴⁸ Már KLANICZAY Tibor utalt a problémára, mikor monográfiájában a 258. levelet idézte: „Ha ez igaz, nem tudom, miképpen fogja teológiánk megmagyarázni, hogy a szerencsétlenség miért éppen a jókat sújtja.” (*Zrínyi Miklós*, Bp., 1964², 461.) Ebben az évben Zrínyit különösen foglalkoztathatta a teodicea kérdése, vagy

ségességének problémájáról, ráadásul több alkalommal. Természetesen a 17. század Magyarországon a teodícea felvetését indukáló kérdés az, hogy miként engedheti meg Isten híveinek pusztulását.

A *Szigeti veszedelem* első énekében meg kell indokolni Sziget tragédiáját:

Ostorom szolgámra⁴⁹ nem tiltom, hogy szálljon
Melynek nem kell törődni semmit halálon,
Akarom néki könnyebbségére szálljon,
És lelkének hűvösülésére álljon. (I, 27)

Tehát a jó, az istennek kedves mindig az égbe jut, ahogy azt a szintén lucanusi indíttatású *Befed ez a kék ég...* epigramma is tanúsítja. Hasonló érvelés jelenik meg később más formában a *Vitéz hadnagy*ban is. Zrínyi ott, fenntartva az előbbi érvet, hozzáteszi: nem bonthatja fel mindig Isten az oksági láncot a jámborok kedvéért, mert a meggondolatlan, de jámbor hívő ugyanazt kapná, mint a bölcs és egyúttal jámbor: „Oka ennek a különbségnek az, hogy az Isten nem mindenkor akar csudákat csinálni, és nem bontja fel a dolgoknak rendit az emberek jámborsága miatt [...] illendő az ő rendelésének törvényéhez és uraságának könnyebüléséhez, hogy engedjen a következő okoknak szabad folyást az magok tehetsége szerint, ez iránt, hogy az erősebb és hatalmasabb meggyőzze az erőtlenebbet és uralkodjék rajta, hogy azok a kiknek több tudományok és vitézségek vagyon, győzedelmessek legyenek magok ellenségén; mert különben ő bizony kötelezné magát arra, hogy azoknak kiknek jó szándékjuk vagyon, bolondságokat béhálózná és botlásokat helyére hozná. Mert ha csak jámborság és ártatlanság volna ezen e világon szerencsés, számkivetve volna az okosság és emberi társaságbeli rend, erőszakot senyvedne a bölcsesség az Istentől, az ki őtet rendelte és, hogy legyen, megparancsolta”.⁵⁰ De miért volt szüksége erre az új válaszra, hogy a török magyarországi győzelmeit megmagyarázza?

A *Szigeti veszedelemben* olvasható verzió esetében az ember védtelen, ki van szolgáltatva Fortuna hatalmának, és még Isten is csak „nem tilt”, azaz nem közvetlenül hajtja végre a bosszút. Tettek révén nem érdemesülhetne az ember, és a virtusnak se lenne szerepe egy ilyen világban, a cselekvő ember tettei pedig céltalanok lévén nem segítenék beteljesedéshez az isteni providenciát, jóllehet hátráltatni sem tudják. Jól fejezi ki ezt a *Vitéz hadnagy*, mikor azt olvassuk: „erőszakot senyvedne a bölcsesség az Istentől”, hiszen a bölcsesség az egyik legfontosabb virtus, a *Vitéz hadnagy* aphorizmusai is külön figyelmetnek rá,⁵¹ és az eposzban meg is találjuk az elmélet példázatát Olind basa személyében, aki a török táboron belül „okossága után ment mind nagyobb tisztre” (*SzV I*, 81). Az, hogy a két érv eltérő az eposzban és az értekezésben, persze nem jelenti azt, hogy lényegi változás történt volna Zrínyi szemléletében a két mű szerzése között, a *Vitéz*

puszta véletlen lenne, hogy ez az 1658-as levél ezzel a témával foglalkozik, épp a Lucanus-olvasást tanúsító *Mátyás-elmélkedések* írása és a második Lucanus-kiadás rendelése után?

⁴⁹ A szolgáló szó itt persze servus Dei értelemben.

⁵⁰ ZP, 121–122.

⁵¹ ZP, 131 (*Praevisio*), 134 (*Vis et consilium*).

hadnagy általában tökéletes összhangban fejti ki az eposz ideológiáját, elég itt a két egybecsengő Fortuna-képre gondolni.⁵²

E két érvnek egyik sarkalatos pontja, hogy miként veszi észre és teljesíti be a nemtudó jámbor és vitéz halandó a mindent ismerő Isten végzetét, azaz mi igazolja tetteinket a bekövetkező sors előtt. Zrínyi szemléletében a vitéz cselekedetei a *sors* inherens részei, a fatum, a *sors* ellen nem futhat senki. De a virtus, úgy látszik, az ember választása, nem a sors adja – legalábbis emberi szemszögből nem. Isten nézőpontja persze teljesen más dimenziójú, és a *Szigeti veszedelem* egy helye is árulkodik arról, hogy Zrínyi átveszi a korabeli létértelmezés pesszimista hasonlatát, mikor a török sereg enumerációjának (amely jó részben a történeti törvényszerűségeket igazoló példázatok elmesélésére szolgál) egy helyén megjegyzi:

Akkor is láthattuk az Isten hatalmát
Csak játéku tartja emberek dolgát. (I, 94)

Hogy az emberi világot mint játékot, esetleg mint színházat szemléljék, a korban gyakran felmerülő gondolat volt, de feltételezhetünk akár a hellenisztikus filozófiák, főképp a sztoicizmus és kevésbé az epikureizmus által kialakított istenfelfogást is, természetesen nem első kézből, a filozófusok szövegei alapján, hanem az antikvitásban ezek befolyása alatt született művek révén. A fenti Zrínyi-idézetnek a forrásvidékén lehet az epikureista Lucretius is:

Usque adeo res humanas vis *abditā quaedam*
Operit et pulchros fascis saevosque secures
Proculcare ac *ludibrio sibi habere videtur*.
(*De rerum natura* V, 1233–1235)

Ha a világ játéktér, a kormányzóereje *vis abditā quaedam*, tehát egy rejtett erő, amelyet a játék szabályainak ismerete híján nem ismerhetünk meg. (Persze ezeket a blaszfémikusnak látszó kijelentéseket sem kell a barokk költészetben teológiailag komolyabban venni, vagy dogmatikusabb elképzelés részének tekinteni, mint a kor festészetében a számtalanszor megfestett Iustitia, Themis, vagy éppen Astraea eltávozását vagy visszatérését a földre, ami tulajdonképpen szintén a világtól elforduló Isten eszméjét idézi emlékezetbe.) A világot játéku tartó Isten képze, bármilyen egzisztenciálisnak tűnhet is, éppúgy epikus toposz, ahogy a szakadékba zúduló köszikla mint az ellenfélre induló harcos hasonlata. Ennek a toposznak az egyik közvetítője talán szintén Lucanus lehetett, akinek egyik legfeltűnőbb sajátossága az istenapparátus teljes elhagyása, de úgy, hogy az istenek létét még elfogadja, csak beavatkozásukat nem:

⁵² L. SzV IV, 1–3. és a *Fortuna*-diskurzus (ZP, 120–125). Hasonlóképp Szulimán leírásának jó részében (II, 44–49) maga a vitéz hadnagy bontakozik ki.

[...] Sunt nobis nulla profecto
Numina, cum caeco rapiuntur saecula casu,
Mentimur regnare Iovem. (VII, 445–447)⁵³

Az előző oldalakon Lucanus hatását vizsgáltuk Zrínyi írói műveiben, ám néhol láthatóan túlléptük a filológiai bizonyítható párhuzamok körét. Ennek oka az volt, hogy fel szerettük volna mutatni a költő érintettségét, olvasói igényét is a *Pharsaliá*val szemben, hiszen enélkül nem annyira a *Szigeti veszedelem*ről és írójáról beszélünk, hanem Lucanus értelmezésének a kortárs európai összképbe jól illeszkedő változatáról.⁵⁴

⁵³ A lucanusi helyet Zrínyi is bejelöli. A klasszika-filológia szerint Lucanus az archaikus kori Enniusnál láthatta epikus környezetben megfogalmazva ezt a toposzt. (Ego deum genus esse semper dixi, [...] sed eos non curare opinor [...]), trag. 316 Vahlen). „Ugyanhogy / Nincsenek isteneink; az időt vakeste viszi-hajtja! Jupiter országol? Nem igaz.” (Devecseri Gábor ford.) L. W.-H. FRIEDRICH, *Cato, Caesar und Fortuna bei Lucan*, Hermes, 73(1938), 391–421.

⁵⁴ Végezetül álljanak itt Zrínyi vizsgált Lucanus-kötetének megjegyzetelt helyei: I, 52, 70, 81–92, 127, 131, 144, 150, 203, 281–289, 348–349, 510, 667–668; II, 45, 287, 302–303, 318, 517, 524, 562, 583–584; III, 91, 145, 450, 702, 711–712; V, 291–292, 297, 343–346, 660–662, 668–669, 727–728, 764; VII, 85–90, 104–107, 110, 120–121, 207, 259–260, 263, 308–309, 348–349, 426–427, 444–448, 454–455, 784, 796, 810–824, 847, 869; VIII, 27–32, 138, 182, 385–386, 395–396, 485–487, 527, 535, 622–625; IX, 7, 10–15, 246–247; X, 20–45, 238–239.